

С.Г. Кляшторний

Санкт-Петербург

Азійський аспект ранньої історії хозар

Хозарська традиція, в тому вигляді, що існує зараз, майже не містить спогадів про далеке минуле. У всякому разі, в листі царя Йосипа, крім опису генеалогічного дерева нащадків Тогарми, йдеться про те, що предки хозар були нечисленні і «вони вели війну за війною з численними народами, які були більш могутні та сильніші за них» (Коковцев, 92).

Якщо не брати до уваги анахронічне згадування хозар у Мовсеса Дасхурани, то перша достовірна фіксація цього етноніма, що відноситься до середини VI ст., міститься у Псевдо-Захарії Ритора в списку тринадцятих народів, «що мешкають у шатрах» (Пігулевська, 163, Czegledy, 239–246). Список охоплює кілька переліків народів, які жили в степах, на Північному Кавказі та у Середній Азії, що не дозволяє визначити місця проживання хозар, згаданих там на сьомому місці. А. П. Новосельцев відносить перші прояви військової активності хозар до 90-х рр. VI ст., але, на думку М. І. Артамонова, самостійно хозари виявили себе лише в середині VII ст. (Новосельцев, 86; Артамонов, 171).

Однак, всі ці відомості і міркування мають суто загальний характер. Чи не єдиною конкретною згадкою про початок хозарської історії у візантійській і близькосхідній історіографії залишаються два взаємозалежних повідомлення в «Хронографії» Феофана і «Бревіарії» Никифора (початок IX ст.). Ось повідомлення Феофана: «... Після того, як вони (болгари) розділилися в такий спосіб на п'ять частин і стали нечисленні, із глибин Берзілії, першої Сарматії, вийшов великий народ хозар і став панувати на всій землі по той бік аж до Понтійського моря» (Чичуров, 61). Тут, принаймні, визначені вихідні дати — незабаром після смерті Кубрата (642 р.)¹ та початкова територія хозарської експансії.

Місце розташування Берзілії (Берзілії) неодноразово обговорювалося в спеціальній літературі. Найбільш повні відомості про це зібрані П. Голденом (Golden, 1980, 143–147) і А. В. Гадло (Гадло, 65–68). Берзілію зазвичай локалізують на Північному Кавказі, але А. В. Гадло, спираючись головним чином на «Географію» Ананія Ширакаці (кінець VII ст.), переконливо показав, що на початку VII ст., коли барсили були вперше згадані Феофілактом Симокаттою, їх корінною територією був так називаний «Чорний острів», тобто землі в міжріччі Куми і Волги, краді пасовища Північного Прикаспія. У той час хозари були частиною

¹ Про дату смерті Кубрата див.: Оболенський, 72.

барсилів, але до кінця VII ст. ситуація змінилася — хозари цілком підкорили барсилів, а старшою дружиною хозарського кагана була жінка «з народу барсилів» (Гадло, 62). Уявлення про споконвічну генеалогічну близькість барсилів і хозар збереглося в мусульманській етногеографічній традиції (там само).

Ще менш значні відомості про хозар містить інша група джерел — китайська історіографія, а також один з текстів серіндійського кола. У переліку уйгурських племен VII—VIII ст., в творах, що відносяться до танського зводу джерел, згадується племінна назва *коса*, котра надійно реконструюється синологами як *касар/казар* (Hamilton, 1955, 3). У середньперсидському тексті з Турфана (Махрнамаг, 825 р.) згадано одного з вождів племені — Хозар-тегин (Годден, 2000, 292).

Тут потрібно повернутися до більш широкого історичного контексту. Уйгури були одним з найдавніших племінних союзів Центральної Азії, що був генетично пов'язаний з пізньогунськими державами. У III—V ст. уйгури входили в ще більш велике племінне об'єднання, яке у китайських хроніках звалось *гаоче* чи *гаоцзюй* (букв. «високі вози»). Вони успішно протистояли спробам імператорів Північного Китаю з династії Тоба Вей і каганів жуань-жуаней (авар) підкорити їхнє плем'я. Наприкінці V ст., скориставшись послабленням жуань-жуаней, їхні вожді привласнили собі каганську титулатуру. На початку VI ст. нащадкам засновників уйгурської династії довелося витримати не завжди успішну боротьбу з ефталітами і жуань-жуанями в Східному Туркестані. З VI ст. їхній племінний союз став іменуватися в китайських хроніках *теле* (з тюрк.-монг. **teper* «віз, візок»). Скоріш за все, назва «стельмахи», мабуть, дуже стародавня, не була їхньою самоназвою і потрапила до китайського літературного обігу із мови сусідніх з *теле* племен (Hamilton, 1962, 25—26). Під час безупинних воєн, значна група племен *теле* мігрувала на захід, у степи Південно-Східної Європи, але велика частина залишилась у Центральній Азії. Ще до виникнення Тюркського каганату, в 546 р., центральнопівнічні *теле* були підкорені великим ябгу Бумином, що став у 551 р. першим тюркським каганом. Ця частина *теле*, яка ще в IV ст. була очолена племенем *сеяньто* (сіри тюркських написів) та їх династійним родом Ільтер, утворила тоді союз «десяти племен». Однак, у 600 р., внаслідок міжусобних воєн із племенем *сікер*, сіри вийшли з союзу «десяти племен», де першість перейшла до уйгурів з їх династійним родом Яглакар (Кляшторний, 1986, 153—164). Нове об'єднання отримало в китайських джерелах стійку зміну «дев'ять племен».

І от, якщо звернутися до тюркських рунічних пам'яток VIII ст., ми, нарешті, з'ясуємо самоназву *теле* та їх центральнопівнічного племінного угруповання: в текстах вони названі *токуз огузами*, «дев'ятьма огузами». Тепер, повертаючись до західних джерел, що розповідають про події V ст., ми виявляємо там фонетично більш архаїчну форму того ж імені — *огур*. Ті племена *теле*, що, відповідно до неясної китайської інформації пішли в V ст. до Західного моря, з'явилися в Прикаспії та Причорномор'ї під своєю власною загальною назвою *огур*, але розділені на багато племінних союзів — оногурів (оногур «десять огурів»), кутригурів (хутур *огур* «тридцять (племен) огурів»), саригурів (*сари огур* «білих огурів») і т.д. Відбувся, здавалось би, остаточний розкол «стельмахів» на західну групу *огурських* племен, що зберегли в своєму середовищі переважно архаїчні тюркські діалекти, та східну групу *огузських* племен, де архаїчна мовна норма *огур* зберег-

лася лише в етнонімі уйгур (Кляшторний, Султанов, 134–139). Природно, і на заході, у Припонтійських степах, і на сході, в Монголії та Джунгарії, серед огурів і огузів збереглися ті самі племінні групи з тими самими самоназвами. Однією з таких груп і були хозари.

Така загальна схема подій V–VI ст., підтвердити яку будь-якими відомостями та конкретними вказівками джерел ще донедавна не було можливим. Але тепер з'явився перший інформаційний просвіт.

У 1969 та у 1976 рр. загін радянсько-монгольської історико-культурної експедиції на чолі з автором знайшов у Північній Монголії, в Хангайській гірській країні, дві стели зі старотюркськими рунічними написами. По назвах рік, у долинах яких були виявлені стели, пам'ятки були названі Терхинською і Тесинською. Обидві пам'ятки були розбиті і сильно постраждали від ерозії. Проте, частини тексту, що збереглися, донесли до нас крихти безцінної інформації не тільки актуального, але й історіографічного характеру (Klyashtorny, 1982, 335–366; Klyashtorny, 1985, 137–156). Обидві стели були споруджені за велінням перших государів Уйгурського каганату, який виник у 744 р., – Елетмиш Більге-кагана та його сина Бегю-кагана – в 753 р. (Терхинська) і в 762 р. (Тесинська).

Історіографічні розділи обох написів, наскільки можна судити за фрагментами, що збереглися, досить близькі за змістом. Головна ідея історіографічних розділів цих текстів здавалось би парадоксальна – уйгурські кагани VIII ст., чий володіння знаходилися в Монголії і Туві, вважали себе спадкоємцями і нащадками прадавніх вождів, які очолювали огуро-огузькі племена євразійських степів за сотні років до них. І обидва уйгурських государя, що іменували себе каганами «десяти уйгурських (племен)» і «дев'яти огузьких (племен)», вважали за потрібне нагадати про це своїм соплеменникам і своїм підданим у висічених на камені написах-деклараціях. Вони звеличили тих, хто очолював племена і створював Ель – кочову імперію, і засудили інших, що руйнували Ель у міжусобицях і міжплемінних війнах. Пам'ять уйгурських історіографів охопила кілька епох творення й руйнування Елів, охопила більш ніж півтисячолітній період. У початкових рядках історія зливалася з міфом про створення і з легендами про каганів-засновників: «Коли за давніх часів були створені [Блакитне Небо вгорі і Бура Земля внизу, між ними обома виникли сини людські. Над синами людськими] уйгурські кагани на царство сіли. [Вони були] мудрі й великі кагани. [Триста років] вони на царстві сиділи, триста років тим своїм Елем правили. Потім їхній народ загинув» [Тес. рядки 7–8].

Легенда про початок збереглася тільки в Тесинському написі і реконструюється за допомогою цілком ідентичних тюркських оповідань, висічених на камені за тридцять років до того і споруджених неподалеку, в долині р. Орхон. Але місце тюркських каганів зайняли уйгурські, а перший тюркський каган Бумин був внесений як спільний легітимний государ до списку давніх уйгурських каганів: «Йолиг-каган... Бумин-каган (ці) три кагани на царстві сиділи, двісті років на царстві сиділи. Їхній народ, що прийшов до шаленства, загинув... через двох іменитих, виснажився і загинув. Кадир Касар і Беди Берсил, прославлені огузи... (тоді загинули)» (рядки 16–18). Так оповідає про час після Бумина Терхинський напис. А от збережені рядки з оповіданням про ті ж події Тесинського напису

(рядки 9–10): «... Через вождів бузуків (їхній народ), дійшовши до шаленства, виснажився і загинув. Через незначного Кюля, через двох іменитих виснажився і загинув... Беді Берсил і Кадир Касар тоді загинули. Той мій народ затівав численні (міжусобні) чвари і сварки».

Час і простір міжусобних воєн, у яких загинули «прославлені огузи», визначається згадуванням Бумина — це час і простір Першого Тюркського каганату після смерті Бумина, тобто весь євразійський степ до Боспору Кіммерійського в другій половині VI ст. Міжусобна війна, що тривала в Елі двадцять років та привела до розпаду царства, почалася в 582 р. і завершилась у 603 р. Імена трьох каганів, які царювали тридцять років після Бумина, або не збереглися, або, швидше за все, і не були згадані, тому що ціль оповідання — позначити зміну епох і назвати винуватців лиха і нещастя, порятунком від яких принесла наступна в оповіданні власне уйгурська династія — династія Яглакарів, що її Елетмиш Бильге-каган позначає словами «мої предки» (Терхинська напис, рядок 18).

Ключове слово в цитованому уривку Тесинського напису — термін *бузук*. Збережений пізнішою огузською традицією (легендами про Огуз-хане, предка епоніма огузських племен) і зафіксований мусульманською історіографією (Захір пекл-дін Нишапурі, Ібн ал-Асір, Рашид пекл-дін) стійкий розподіл огузів на два крила, два об'єднання племен — *бузуків і учуків*, як тепер зрозуміло, коріниться у глибокій старовині. Бузуки, праве крило, що співвідноситься зі східною орієнтацією, у квазіімперських і імперських структурах огузів мали перевагу старшинства. Тільки з їхнього середовища висувався великий хан (каган) номінальний голова всіх огузів, а ієрархічне положення аристократії бузуків, її племінних вождів, було більш високим, ніж статус учуків.

До часу, про який говориться в написах, часу Бумин-кагана і його перших спадкоємців, у двоскладній тюрко-огузській структурі Тюркського еля місце бузуків займали десять тюркських племен, одне з яких, Ашина, було каганським племенем. Після розпаду каганату на східну і західну частини, розподіл на бузуків і учуків Східнотюркському, а пізніше й Уйгурському каганатах змінився розподілом на талисів і тардушей, східне і західне крила, що, разом з каганським центром-ставкою (*оргу*), формували військово-адміністративну структуру Елю. У Східнотюркському каганаті, у «народі десяти стріл» (як вони самі себе називали) складалася чи проявлялася інша давня структура - розподіл на дулу і нушибі, східне і західне об'єднання племен, суперництво між якими часто приводило до міжусобних воєн.

В оповіданні автора Тесинського напису вся провина за розкол і чвари покладається на бузуків — вождів власне тюркських племен, що збігається з реальною подійною канвою, відомою з інших джерел. Найбільше в цьому постраждали західні огузи-огури, й автори обох написів вважали за потрібне відзначити загубель двох, назвавши їхні імена і їхні племена — вождя берсилів Беді і вождя хоз (касар) Кадіра. Обидві згадки дозволяють оцінити, насамперед, місце обох племінних союзів в історичній пам'яті огузів, у тій політичній картині світу, до якої пішов, з яким була пов'язана й імперська велич, і катастрофа тюрко-огузського дуумвірату в євразійському степі.

Інше, не менш цікаве спостереження — і хозари, і берсили побічно прилічені до учуків, тобто до західного крила огуро-огузських племен. Обставина тим важлива, що в пізнішій огузській традиції кінця I — першої половини II тисячоліть берсили і хозари вже не фігурують. Так само як сіри (сесяньто китайських хронік), вони випали з огузських об'єднань і створили власні імперські структури приблизно в той же час (сіри — у 630–647 рр.).

І, нарешті, ще одна особливість цитованих фрагментів — в обох випадках вождь берсилів і вождь хозар згадані разом. В уявленні уйгурського історіографа взаємозв'язок між цими племенами був настільки ж очевидним, наскільки очевидний він і для західної, візантійської та мусульманської історіографічних традицій.

Підводячи короткий підсумок наших спостережень і нашого аналізу староуйгурських рунічних текстів, необхідно, мабуть, констатувати, що рання історія хозар і берсилів-барсилів не тільки взаємозалежна, але і генетично прив'язана до огуро-огузських племен і на ранньому етапі політично обумовлена становленням і розпадом тюрко-огузського дуумвірату в Центральній Азії.

Литература

- Артамонов — М.И. Артамонов. История хазар. Л., 1962
Гадло — А.В. Гадло. Этническая история Северного Кавказа в IV–X вв. Л., 1979.
Кляшторный, 1986 — Кипчаки в рунических памятниках / Turcologica. 1986.
К 80-летию академика А.Н. Кононова, Л., 1986.
Кляшторный, Султанов — С.Г. Кляшторный, Т.И. Султанов. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб., 2000.
Коковцов — П.К. Коковцов. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Л., 1932.
Новосельцев — А.П. Новосельцев. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990.
Оболенский — Д. Оболенский. Византийское Содружество наций. Шесть византийских портретов. М., 1998.
Пигулевская — Н.В. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. М—Л., 1941.
Чичуров — И.С. Чичуров. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. М., 1980.
Czegeledy — K. Czeledy. Bemerkungen zur Geschichte der Chazaren / Acta Orientalia Hungarica, 1961, t. XIII, fasc. 3
Golden, 1980 — P. Golden. Khazar studies, vol. 1. Budapest, 1980.
Golden, 2000 — Nomads of the Western Eurasian Steppes: Oyuurs, Onoyuurs and Khazars / Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta. T. I, Berlin, 2000. Hamilton, 1935 — J. R. Hamilton. Les Ouighours a l'epoque des Cinq Dynasties Paris, 1955.
Hamilton, 1962 — J.R. Hamilton. Toquz-Oquz et On-Oyghur / Journal Asiatique, 1962, t. 250.
Klyashtorny, 1982 — S.G. Klyashtorny. The Terkhin inscription / Acta Orientalia Hungarica, 1982, t. XXXVI, fasc. 1–3.
Klyashtorny, 1985 — S.G. Klyashtorny. The Tes inscription of the Uighur Bogu qaghan / Acta Orientalia Hungarica, 1985, t. XXXIX, fasc. 1.

